

ΑΡΧΑΙΑ ΔΡΑΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΑ ΣΚΗΝΗ
ΟΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΣΟΦΟΚΛΗΣ

ΑΝΤΙΓΟΝΗ
ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ

Μετάφραση

ΝΙΚΟΣ Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ANTIFONH

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Θὰ καταλάβεις

ἀκούγοντας προσεχτικὰ τὰ σημάδια τῆς τέχνης μου.

Κεῖ ποὺ καθόμουν

στὴν παλιὰ μαντική πέτρα

ποὺ εἶναι γιὰ μένα τὸ λιμάνι

ὅπου ἀράζουν ὅλα τὰ ἀρπακτικὰ πουλιὰ

ἀκούω τὰ ὄρνεα νὰ βγάζουν μιὰ φωνὴ πρωτάκουστη

ἔναν κρωγμὸ κακὸ βαρβαρικῆς μανίας

καὶ τὰ νιώθω νὰ ξεσκίζουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο

μὲ νύχια φονικά —

δὲν ἦταν χωρὶς νόημα τὸ φτεροκόπημα·

φοβήθηκα καὶ δοκίμασα εὐθύς νὰ μάθω ἀπ' τὴ φωτιά

ἐπάνω ἀπ' τοὺς περίφλεκτους βωμοὺς

ἀπὸ τὰ σφάγια ὅμως δὲν πεταγότανε

τοῦ Ἡφαιστου ἡ λάμψη

καὶ τὸ ξίγχι ποὺ ἴδρωνε ἀπ' τὰ μεριὰ τῶν ζώων

ἔλιωνε πάνω στὴν ἀνθρακιά

κι ἔβγαινε μαῦρος καὶ θολὸς καπνὸς

οἱ χολὲς σκάζανε καὶ σκόρπιζαν ψηλὰ

καὶ στάζαν τὰ μεριὰ

καὶ μένανε ξεσκέπαστα ἀπ' τὴν ποδιά τοῦ πάχους.

Αὐτὰ τὰ μάθαινα ἀπὸ ἐτοῦτο τὸ παιδί

—μαντέματα βουβὰ

ἀπὸ ἱερουργίες ποὺ δὲν δίνουν σημάδια—

γιατὶ ἐμένα τὸ παιδί εἶναι ὁδηγός μου

στοὺς ἄλλους ὅμως εἶμαι ἐγώ.

Ἄρρώστησε ἡ πόλη

ἀπ' τὸ δικό σου μυαλό.

Οἱ βωμοὶ καὶ οἱ σχάρεις τῆς πόλης

ὅλα, τὰ πάντα γέμισαν

ἀπ' τὰ κομμάτια τοῦ σκοτωμένου δύσμοιρου γιοῦ τοῦ Οἰδίποδα

πού φάγανε τὰ σκυλιὰ καὶ τὰ πουλιὰ
 κι ὕστερα ἀπ' αὐτὸ οἱ θεοὶ
 δὲν δέχονται τίς θυσίες καὶ τὰ παρακαλετὰ
 οὔτε τῆ φλόγα πού τυλίγει κόκαλα
 κι οὔτε πουλὶ κανένα βγάξει φωνὴ μὲ νόημα
 γιὰ νὰ καταλαβαίνω —
 γιατί γευτῆκαν ὅλα
 ματωμένο λίπος
 ἀνθρώπου σκοτωμένου.
 Σκέψου καὶ κρίνε λοιπὸν, παιδί μου.
 Τὰ σφάλματα εἶναι ἀνθρώπινα
 ὁ ἄνθρωπος σφάλλει
 δὲν εἶναι ὅμως οὔτε ἀπερίσκεπτος οὔτε ἄτυχος
 ὅταν ἐπανορθώσει καὶ δὲν μείνει ἀμετακίνητος στὸ λάθος του·
 τὸ πείσμα, ξέρεις, κάπου πιάνεται γι' ἀνοησία.
 Ἔλα λοιπὸν
 δεῖξε κατανόηση στὸν πεθαμένο
 μὴ χτυπᾶς τὸ πτώμα —
 Τί σοὶ ἀντρεία εἶναι αὐτῆ;
 Θὰ ξανασκοτώσεις τὸν νεκρό;
 Γιὰ τὸ καλὸ σου σκέφτομαι, γιὰ τὸ καλὸ σου σοῦ μιλάω.
 Εἶναι ὥραϊο νὰ μαθαίνεις
 ἀπὸ ἕναν πού μιλά γιὰ τὸ καλὸ
 ἂν θεωρεῖς κι ἐσὺ ὅτι ἔχεις κάποιο κέρδος.

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Ἄ, γέροντα, σὰν τοὺς τοξότες βαλθήκατε ὅλοι
 νὰ ρίχνετε πάνω σὲ τοῦτο τὸ κορμί —
 Δὲν βρήκατε ἄλλο στόχο;
 Βλέπεις, ἐγὼ δὲν γλίτωσα οὔτε ἀπὸ τῆ μαντικῆ
 γιατί κι ἄλλες φορές ἔχω ξεπουληθεῖ ἀπ' τὸ σινάφι σας
 καὶ νὰ με τώρα φορτωμένος κι ἐτοιμοπαράδοτος·

κερδίστε λοιπόν, βγάλτε παρά
 ἐμπορευτεῖτε
 ἤλεκτρο ἀπὸ τῆς Σάρδεις
 μάλαμα ἰνδικὸ
 ὅ,τι ἀγαπᾶτε
 ἐκεῖνον ὅμως σὲ τάφο δὲν τὸν βάζετε
 οὔτε κι ἂν κατεβοῦνε τοῦ Δία οἱ ἄετοὶ
 νὰ τονε πάρουν γιὰ τροφή
 καὶ νὰ τὸν πᾶν στοῦ Δία τὸν θρόνο —
 ἐγὼ καὶ τότε δὲν θ' ἀφήσω νὰ τὸν θάψουν
 καὶ δὲν ἔχω νὰ φοβᾶμαι ἐγὼ γιὰ μίασμα
 γιὰτὶ καλὰ τὸ ξέρω ὅτι κανένας ἄνθρωπος
 δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ μιάνει τοὺς θεοὺς.
 Γέρο Τειρεσία
 παίρνουνε ἄσκημη γλίστρα στὸν χαμὸ
 κυρίως οἱ πολὺ ἐπιτήδειοι
 ὅταν μὲ ὁμορφες ἐκφράσεις
 λένε πράγματα τῆς ντροπῆς γιὰ λίγο κέρδος
 καὶ ξεπέφτουν.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Ἄλιμονο, ἄραγε τὸ χωράει ἀνθρώπου νοῦς;
 Ἄραγε τὸ στοχάζεται κανεὶς;

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Ποιὸ πράγμα; Τί λόγια τοῦ ἀέρα εἶναι αὐτὰ ποὺ λές;

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Πόσο ἀνώτερο ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ εἶναι ἡ φρόνηση!

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Ὅσο κι ἡ πιὸ μεγάλη βλάβη ἢ ἀφροσύνη.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Ἐσὺ λοιπὸν γεννήθηκες γεμάτος ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τούτη.

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Δὲν θέλω νὰ κακομιλήσω σ' ἓναν μάντη.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Καὶ μήπως δὲν κακομιλᾷς
ὅταν λὲς πὼς προφητεύω ψεύτικα;

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Ἡ φάρα ἢ μαντική διψάει γιὰ χρῆμα.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Καὶ τὸ γένος τῶν τυράννων γιὰ αἰσχροκέρδεια.

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Δὲν μοῦ λές, καταλαβαίνεις ὅτι μιλᾷς σὲ ἡγέτες;

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Καταλαβαίνω
γιατὶ χάρη σ' ἐμένα ἔχεις σώσει αὐτὴ τὴν πόλη.

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Μάντης εἶσαι σοφός, ἀλλὰ ἀγαπᾷς τὸ ἄδικο.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Θὰ μ' ἀναγκάσεις τὰ ἀσάλευτα τοῦ νοῦ
νὰ σοῦ τὰ πῶ μὲ λέξεις.

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Πές τα, μόνο μὴ μιλᾷς γιὰ κέρδος.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Ἔτσι λοιπὸν ἐσὺ νομίζεις;

ΚΡΕΟΝΤΑΣ

Ναὶ καὶ μάθε

πὼς δὲν ἐμπορεύομαι τὴν ἀπόφασή μου.

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ

Τὸ λοιπὸν κι ἐσὺ μάθε:

Στὸ γύρισμα τῶν κύκλων τὰ ἀκάμαντα ἄλογα τοῦ Ἥλιου

τὰ ἀμιλλητήρια πέταλα χρυσά, φλογώδη

δὲν θὰ τὰ δεῖς στοὺς οὐρανοὺς πολλές φορὲς

κι ἐσὺ ὁ ἴδιος θ' ἀποδώσεις ἓνα λείψανο

ἀπ' τὰ σπλάχνα σου

γιὰ πληρωμὴ νεκρῶν

γιατὶ ἀπ' τὸν Ἀπάνω Κόσμο

πῆρες κι ἔβαλες ἐκεῖ κάτω

ἄτιμα ἔπιασες κι ἔβαλες

μιὰ ζωντανὴ ψυχὴ νὰ κατοικεῖ στὸν τάφο

κι ἐδῶ πάνω κρατᾶς ἓνα λείψανο

ποὺ ἀνήκει στοῦ Κάτω Κόσμου τοὺς θεοὺς

ἀκῆδευτο, ἀστόλιστο, χωρὶς θεάρεστες τιμὲς

καὶ πράγματα ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ἐξουσία σου

μὰ οὔτε καὶ στὴν ἐξουσία τῶν θεῶν τοῦ Ἀπάνω Κόσμου

τὰ παραβιάζεις ὅλα μοναχός σου.

Πρόσεξε, γιατί σὲ παραφυλᾶνε οἱ Ἐρινύες, ποὺ συντρίβουν

καὶ τσακίζουν τὴν ἀμαρτία ἀφοῦ τελειώσει·

σὲ παραμονεύουν οἱ γριεὲς τοῦ Ἄδῃ καὶ τῶν θεῶν

καὶ θὰ πιαστεῖς σὲ συμφορὲς

ἴδιες μ' αὐτὲς ποὺ φέρνεις

κι ἐσὺ κάθου κι ἐξέταζε ἂν σοῦ μιλάω ἀσημωμένος

γιατὶ δὲν θὰ περάσει καὶ πολὺς καιρὸς

καὶ θὰ γεμίσουν τὰ παλάτια σου
 κλάματα ἀντρῶν καὶ γυναικῶν.
 Σαρῶνονται οἱ πολίτες
 ἢ ἔχθρα τὶς ξεθεμελιώνει
 ὅταν οἱ σκύλοι ἐξαγνίζουν τοὺς νεκροὺς
 κάνοντάς τους κομμάτια
 καὶ ἀγρίμι ἢ φτερωτὸ ἀρπαχτικὸ
 φέρνει ἀνόσια μυρουδιὰ νεκροῦ
 στὴν ἱερὴ ἐστία τῆς πόλης.
 Μὲ πίκρανες
 ἀγανάχτησα
 καὶ ἀπ' τὸν θυμὸ μου σὰν τοξότης
 φύτεψα τὶς σαῖτες μου ἴσια στὴν καρδιά σου
 καὶ δὲν γλιτώνεις, θὰ σὲ καῖνε.
 Ἐσὺ
 παιδὶ
 γυρνᾶμε
 πᾶμε σπῖτι μας
 καὶ ἄς ξεσπάσει τὸν θυμὸ του
 σὲ ἄλλους, πιὸ νέους
 καὶ ἄς μάθει νὰ ἔχει γλώσσα πιὸ μαζεμένη
 κρίση πιὸ λογικὴ ἀπ' ὅ,τι ἔδειξε σήμερα.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ

ΤΡΙΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ

ΙΟΚΑΣΤΗ

Ἄρχοντες τῆς χώρας, εἶχα τὴν ἰδέα
 νὰ ἔρθω στοὺς ναοὺς τῶν θεῶν κρατώντας στὰ δύο μου χέρια
 ἐτοῦτο τὸ στεφανωμένο κλαδὶ κι αὐτὰ τὰ θυμιάματα
 γιατί ὁ Οἰδίπους εἶναι συνταραγμένος·
 λύπες κάθε λογῆς σαρώνουν τὴν ψυχὴ του
 καὶ δὲν κάθεται πιὰ σὰν μυαλωμένος ἄνθρωπος
 νὰ σχηματίζει γνώμη γιὰ τὰ καινούργια ἀπ' τὰ παλιὰ
 ἀλλὰ γίνεται ἔρμαιο τῶν φόβων ὅποιου κουβεντιάζει
 κι ἀφοῦ μὲ τίς παραινέσεις μου δὲν καταφέρνω τίποτα
 Λύκειε Ἀπόλλωνα, γείτονά μου
 σ' ἐσένα ἔρχομαι ἰκέτισσα μ' αὐτὲς τίς προσφορές·
 λύσε μας τὰ χέρια ἀπ' τὴν ἀρρώστια —
 γιατί ὅλοι μας δειλιάζουμε ὅταν βλέπουμε ἔντρομο
 τὸν κυβερνήτη τοῦ καραβιοῦ.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Μπορῶ ἄραγε νὰ μάθω, ξένοι, ἀπὸ σᾶς
 ποῦ εἶναι τοῦ ἄρχοντα Οἰδίποδα τὸ σπίτι;
 Κι ἀκόμα καλύτερα, πεῖτε μου ἂν ξέρετε ποῦ εἶναι ὁ ἴδιος.

ΧΟΡΟΣ

Νά τες οἱ στέγες του κι ἐκεῖνος εἶναι μέσα, ξένε
 κι αὐτὴ εἶναι ἡ γυναίκα του καὶ μάνα τῶν παιδιῶν του.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Νά 'σαι καλότυχη καὶ πάντα μὲ καλότυχους
 ἀφοῦ εἶσαι ἡ ὑποδειγματικὴ γυναίκα ἐκείνου.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Ἄντεύχομαι, ξένε· τ' ἀξίζεις γιὰ τὸν καλὸ σου λόγο.

Πές μας ὅμως ποιὰ ἀνάγκη σὲ φέρνει
καὶ τί μήνυμα θέλεις νὰ μᾶς πεῖς.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Καλὰ νέα φέρνω γιὰ τὸ παλάτι σου καὶ γιὰ τὸν ἄντρα σου, γυναίκα.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Ποιά εἶναι αὐτὰ κι ἀπὸ ποιόν ἔρχεσαι;

ΑΓΓΕΛΟΣ

Ἄπὸ τὴν Κόρινθο — καὶ τὸ νέο ποὺ ἀμέσως θὰ σοῦ πῶ
θὰ σὲ γλυκάνει δίχως ἄλλο, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ σὲ λυπήσει.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Μὰ τί εἶναι κι ἔχει διπλὴ δύναμη;

ΑΓΓΕΛΟΣ

Οἱ κάτοικοι τῆς Ἰσθμίας θὰ κάνουν κυβερνήτη τῆς χώρας τους
τὸν ἄντρα σου — ἔτσι ἀκούγεται ἐκεῖ.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Τί; Δὲν εἶναι ὁ γερο-Πόλυβος πιά στὴν ἐξουσία;

ΑΓΓΕΛΟΣ

Ἦξι πιά· γιὰτὶ ὁ θάνατος τὸν κρατᾶει στὸν τάφο.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Πῶς εἶπες; Πέθανε ὁ πατέρας τοῦ Οἰδίποδα;

ΑΓΓΕΛΟΣ

Ἄν δὲν λέω τὴν ἀλήθεια, μοῦ ἀξίζει ὁ θάνατος.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Τί κάθουσαι, κοπέλα μου, καὶ δὲν τρέχεις νὰ τὰ πεῖς ὅλα
στὸν ἀφέντη σου; Ποῦ εἴσαστε, μαντεῖες τῶν θεῶν;
Καιρὸ τώρα ὁ Οἰδίπους ἔτρεμε κι ἔφευγε
γιὰ νὰ μὴ σκοτώσει αὐτὸν τὸν ἄντρα
καὶ τώρα αὐτὸς δὲν πάει ἀπ' τὸ χέρι τοῦ γιοῦ του
ἀλλὰ ἀπ' τὴ δική του τύχη.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Μάτια μου ἀγαπημένα, γυναίκα μου Ἰοκάστη
γιατί μὲ φώναξες νὰ βγῶ ἀπ' τὸ παλάτι;

ΙΟΚΑΣΤΗ

Γιὰ ἄκου αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο — γιὰ ἄκου τον προσεχτικὰ
καὶ κρίνε ποῦ βγάζουν τῶν θεῶν τὰ σεβαστὰ μαντέματα.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Μὰ ποιὸς εἶν' αὐτὸς καὶ τί ἔχει νὰ μοῦ πεῖ;

ΙΟΚΑΣΤΗ

Ἀπὸ τὴν Κόρινθο ἔρχεται νὰ σοῦ ἀναγγεῖλει
πὼς ὁ πατέρας σου, ὁ Πόλυβος, δὲν ὑπάρχει πιά.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Τί λές, ξένη; Φανέρωσέ μου το ἐσὺ ὁ ἴδιος.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Ἄν πρῶτα ἀπ' ὅλα πρέπει κάτι ν' ἀναγγεῖλω μὲ σαφήνεια
γνώριζε καλὰ πὼς ἐκεῖνος πέθανε καὶ πάει.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Ἄπο τί πῆγε; Ἄπο συνωμοσία ἢ ἀπ' ἀρρώστια;

ΑΓΓΕΛΟΣ

Τὰ γερασμένα σώματα πλαγιάζουν σ' ἓνα φύσημα.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Φαίνεται πῶς ὁ ἄμοιρος ἔσβησε ἀπὸ ἀρρώστια.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Κι ἀπ' τὰ βαθιὰ γεράματα, σύμφωνα μὲ τὴ φύση.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Ἄχ, γιατί, Ἰοκάστη, νὰ στρέφει τὸ βλέμμα κανεὶς
 στὸ μαντικὸ βωμὸ τῆς Πυθίας
 ἢ στὰ ἄγρια πουλιὰ ποὺ κλαγγάζουν ψηλὰ
 δείχνοντας ὅτι ἐγὼ θὰ σκοτώσω τὸν πατέρα μου;
 Τώρα αὐτὸς εἶναι θαμμένος κάτω ἀπ' τὴ γῆ
 κι ἐγὼ εἶμαι ἐδῶ χωρὶς ν' ἀγγίζω σπαθί·
 μόνο ἂν μαράθηκε ἀπ' τὸν πόθο νὰ μὲ δεῖ πέθανε ἐξαιτίας μου.
 Πῆρε μαζί του ἐτούτους τοὺς χρησμοὺς
 ποὺ δὲν ἀξίζουν οὔτε τόσο δά — καὶ κεῖται στὸν Ἄδη ὁ Πόλυβος.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Αὐτὰ ἐγὼ δὲν σ' τὰ ἔλεγα πρωτύτερα;

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Μοῦ τὰ ἔλεγες· ἀλλὰ ἐγὼ παρασυρόμουν ἀπ' τὸν φόβο μου.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Τώρα πιά μὴ βαραίνεις ἄλλο τὴν ψυχὴ σου.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Καὶ πῶς; Νὰ μὴ φοβᾶμαι τὸ μητρικὸ κρεβάτι;

ΙΟΚΑΣΤΗ

Τί μπορεῖ νὰ φοβᾶται ἓνας ἄνθρωπος
ἀφοῦ τὸν ἐξουσιάζει ἡ Τύχη
καὶ δὲν ὑπάρχει ξεκάθαρη πρόνοια γιὰ τίποτα;
Τὸ καλύτερο εἶναι νὰ ζεῖ κανεὶς ὅπως μπορεῖ —
Κι ἐσὺ μὴ φοβᾶσαι τοὺς γάμους μὲ τὴ μάνα σου·
πολλοὶ θνητοὶ στὰ ὄνειρά τους ἔχουν πλαγιάσει μὲ τὴ μάνα τους·
περνάει ξένοιαστη ζωὴ ὅποιος σ' αὐτὰ δὲν δίνει σημασία.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Καλὰ θὰ ἦταν ὅλα ὅσα λές
ἂν αὐτὴ ποὺ μὲ γέννησε δὲν ἦταν στὴ ζωὴ·
ἀφοῦ ὅμως ἐκείνη ζεῖ, ὅσο σωστὰ καὶ νὰ μιλᾷς
εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ φοβᾶμαι.

ΙΟΚΑΣΤΗ

Δὲν σοῦ ἀνοιξε διάπλατα τὰ μάτια ὁ τάφος τοῦ πατέρα σου;

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Ναί, διάπλατα — ἀλλὰ ἐκείνη ζεῖ κι ὁ φόβος εἶναι φόβος.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Γιὰ ποιά γυναίκα ἔχετε τόσο μεγάλο φόβο;

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Γιὰ τὴ Μερόπη, γέροντα, ποὺ ζοῦσε μὲ τὸν Πόλυβο.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Καὶ τί ἔχει πάνω της αὐτὴ ποὺ νὰ φοβίξει;

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Χρησμό, ξένε, φοβερό, θεόσταλτο.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Λέγεται; Ἡ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸν μάθει ἄλλος;

ΟΙΔΙΠΟΥΣ

Λέγεται. Κάποτε εἶχε πεῖ ὁ Λοξίας
πὼς θὰ σμίξω σαρκικὰ μὲ τὴ μάνα μου
καὶ θὰ στραγγίξω τὸ αἷμα τοῦ πατέρα μου μὲ τὰ ἴδια μου τὰ χέρια
γι' αὐτὸ καιρὸ τώρα κατοικῶ μακριὰ ἀπ' τὴν Κόρινθο
εὐτυχισμένος βέβαια — ὅμως καὶ ν' ἀντικρίζεις
τὰ μάτια ἐκείνων ποὺ σὲ γέννησαν εἶναι πολὺ γλυκό.